

УДК 81'42:82.09

DOI <https://doi.org/10.32782/2522-4077-2023-207-34>

ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА ЯК КУЛЬТ У ДОБУ МЕТАМОДЕРНУ

FICTION AS A CULT IN THE AGE OF METAMODERNISM

Савина А.Ю.,

orcid.org/0000-0001-9500-3623*аспірантка кафедри германської філології та зарубіжної літератури
Житомирського державного університету імені Івана Франка*

Стаття присвячена проблемі сприйняття художньої літератури як своєрідного культу у добу метамодерну. Парадигма метамодернізму акцентує увагу на саморефлексивних та самосвідомих мистецьких тенденціях, кидаючи виклик традиційним підходам та запрошуючи реципієнтів до переоцінки усталених норм. У представленій розвідці здійснено спробу проаналізувати складну кореляцію між саморефлексією, яка притаманна метамодерністській літературі, та концепцією культу. Перший вимір, що розглядається у цій статті, стосується дослідження впливу метамодернізму на сприйняття і рецепцію мистецьких творів. Встановлено, що метамодернізм як естетичний і культурний рух характеризується коливанням між щирістю та іронією, метафорично створюючи динаміку маятника: з одного боку, він повертається до історико-культурних кодів минулого, а з іншого, рухається у непевну сучасність. Зазначається, що згідно з постулатами, описаними у «Маніфесті метамодернізму», однією з центральних проблем залишається питання естетичного гатунку та перцепції краси. Вирішення окреслених проблем покладається безпосередньо на мистецтво. Встановлено, що література метамодернізму часто вирізняється самосвідомістю, саморефлексивністю, тобто акцентує увагу на конструюванні твору як такого, запрошуючи читачів до участі в дослідженні творчого процесу. Отже, література виходить на новий, вищий щабель розвитку, метарівень. Другий вимір присвячений металітературі, котра, встановлюючи фокус на процесах написання, рецепції літературних творів, замикає коло на самій собі, творячи з себе культ. З опорою на традиційне трактування поняття «культ» описано концепцію римських та грецьких культів, центром яких був харизматичний лідер, геній. Проведено паралелі між стародавньою інтерпретацією поняття і тим, як воно сприймається у літературній площині. У статті стверджується, що харизматичними лідерами у літературних культурах виступають письменники, а центральним образом, що наділений особливою аурую, є текст. Таким чином, стосунки у зв'язці «автор – твір – читач(і)» віддзеркалюють динаміку традиційних культів, які покладаються на харизматичних лідерів, що надихають на відданість і вірність.

Ключові слова: культ, літературний твір, металітература, метамодернізм.

The article examines the problem of perceiving literature as a kind of cult in the metamodern era. The paradigm of metamodernism draws attention to self-reflective and self-aware artistic tendencies, challenging traditional approaches and inviting recipients to reassess established norms. The presented article attempts to analyse the complex correlation between self-reflexivity, which is inherent in metamodernist literature, and the concept of cult. The first dimension considered in this article concerns the study of the impact of metamodernism on the perception and reception of artistic works. It is established that metamodernism as an aesthetic and cultural movement is characterised by an oscillation between sincerity and irony, metaphorically creating a pendulum dynamic: on the one hand, it returns to the historical and cultural codes of the past, and on the other, it moves into an uncertain present. It is noteworthy that, as per the statements outlined in the “Metamodernist Manifesto” one of the primary concerns is the issue of aesthetic quality and the perception of beauty. The solution to these problems is assigned directly to art. It has been established that metamodernist literature is often distinguished by self-awareness and self-reflexivity, i.e., it focuses on the construction of the work as such, inviting readers to participate in the study of the creative process. Thus, literature reaches a novel and superior stage of advancement, known as the meta-level. The second dimension of the presented study is dedicated to metafiction that focuses on the processes of writing and reception of literary works, thus closes the circle on itself, creating a cult out of literature. Based on the traditional interpretation of the concept of "cult", the author describes the concept of Roman and Greek cults, the centre of which was a charismatic leader, a genius. Parallels are drawn between the ancient interpretation of the concept and the way it is perceived in the literary plane. The article argues that the charismatic leaders in literary cults are, in fact, writers, and the central image endowed with a special aura is the text. Thus, the relationship in the author-

work-reader(s) nexus reflects the dynamics of traditional cults that rely on charismatic leaders to inspire devotion and loyalty.

Key words: cult, literary work, metafiction, metamodernism.

Постановка проблеми. Метамоде́рнізм йде пліч-о-пліч з мінливим дискурсом літературознавчої теорії, пропонуючи нам зробити крок назад і здійснити ретроспективну рефлексію щодо сприйняття мистецтва, його сутності. З'являються нові підходи щодо розуміння літератури. Одним із таких підходів є концептуалізація мистецтва в цілому і літератури зокрема як своєрідного культу. Причому культовість літератури підтримується на усіх рівнях – авторському, читацькому, критичному. Ця зміна парадигми літературознавчого потрактування маркована метамоде́рністською чуттєвістю, що стала характерною рисою сучасного мистецького дискурсу, пропонуючи новий погляд на те, як реципієнти взаємодіють з культурними явищами, аналізують та інтерпретують їх. Вона дає змогу дослідити динамічні стосунки між авторами, текстами і читачами, що викликає неабияку зацікавленість серед учених.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретико-методологічним підґрунтям представленої розвідки стали такі роботи: ґрунтовна стаття Р. ван ден Аккера та Т. Вермюлена «Замітки про метамоде́рнізм» (2010), «Маніфест метамоде́рнізму» Л. Тернера (2011), книга П. Давідгазі «Романтичний культ Шекспіра: літературна рецепція в антропологічній перспективі» (1998), робота В.Р. Маккелві «Англійський культ літератури: віддані читачі» (2009), праця Ю.Л. Дідьє під назвою «Культ По» (1902) та ін. Однак, попри наявність дотичних до цього питання наукових публікацій та досліджень, взаємозв'язок між літературою і культом чи навіть трактування літератури як своєрідного культу залишається недостатньо теоретично висвітленим, що зумовлює актуальність представленої розвідки.

Мета дослідження полягає у реалізації комплексного аналізу поняття «культ» та його інтерпретації з урахуванням літературознавчої теорії та популярних нині тенденцій доби метамоде́рну. Серед таких тенденцій визначаємо глибоку рефлексивність мистецтва щодо самого себе, зміщення фокусу на читача та взаємодію автора з останнім. Відповідно до таких спрямувань продуктивною є думка про те, що література наділена глибинним трансформаційним потенціалом, який метафорично можливо охарактеризувати як культовий.

Зазначена мета передбачає вирішення низки дослідницьких **завдань**, серед яких виокремлюємо такі: дати визначення феномену художньої літератури в контексті метамоде́рну; розглянути інтерпретацію терміна «культ» та проаналізувати особливості його використання у наукових працях; простежити кореляцію між поняттями «література» і «культ»; вивчити етичні міркування й окреслити потенційні протиріччя, що зумовлені метафоричним використанням поняття «культ» для опису взаємодії автора й реципієнтів з урахуванням ідеї цілісності художнього твору.

Виклад основного матеріалу. Міркування про те, чим є мистецтво, література, краса, завжди перебували у проблемній сфері як мистецтвознавства, так і літератури. Причому відповіді на окреслені запитання намагалися знайти самі митці, критики та реципієнти. Наприклад, у книзі «Темна історія» (1992) сучасна американська письменниця Донна Тартт висловлює ідею про те, що краса насправді є жахіттям: «Нас проймає дроз від усього, що ми вважаємо прекрасним. А що може бути страшнішим та прекраснішим від абсолютної втрати самовладання для таких душ, як у греків <...>? Від того, щоб на мить скинути кайдани буття, вщент розтрити випадкове існування своїх смертних “я”? Евріпід говорить про менад: із закинутими головами, горлянкою до зір, “більше схожі на олениць, ніж людей”. Цілковито вільні! Звісно, цим деструктивним пристрастям можна дати раду й у більш вульгарній та менш ефективній спосіб. Але ж наскільки дивовижно вивільнити їх в одному сполоху! <...> Це могутні містерії. <...> Якщо ми досить сильні душі, то ладні зірвати серпанок і зазирнути тій оголеній, моторошній красі просто в обличчя; дозволити Богові спожити нас, поглинути, розібрати по

кісточках. А потім виплюнути переродженими» [6, с. 45–46]. Греки вважали, що концепція краси, естетичного, а отже, і витвори мистецтва наділені культовою природою: вони викликають катарсис, духовне очищення, особливі почуття. Однак чи залишилося місце такій культовості у сьогоденні?

Хитання маятника метамодерну породжує такий собі «ідеальний колообіг», що містить як художні протиріччя, так і узгодженості. Метафорично це відповідатиме дуалістичній концепції традиційної китайської філософії про інь та янь, що творять баланс протилежностей, поєднують старе з новим. Ці розмисли віднаходимо в одній з ключових для метамодернізму статті нідерландських учених Робіна ван ден Аккера і Тімотеуса Вермюлена «Замітки про метамодернізм» (2010). Зокрема, учені говорять про те, що останні десятиліття марковані новим підходом до розуміння і водночас творення мистецтва: творчий процес, з одного боку, осмислюється з неабиякою серйозністю, «*щирістю*», а з іншого боку, він характеризується відстороненістю й іронією, але наголос завжди знаходиться на категорії естетичного [17].

Суголосні міркування зустрічаємо й у так званому «Маніфесті метамодернізму» Люка Тернера. Зокрема, у п'ятому пункті маніфесту наголошується: «*Метою мистецтва повинно бути дослідження власних парадоксальних амбіцій шляхом виманювання поза межного до присутності*» [5]. Викладені вище постулати змушують повернутися до естетичної доктрини ХІХ століття, яка утверджувала мистецьку самоцільність і незалежність від суспільного життя – l'Art pour l'Art, або ж мистецтво заради мистецтва. Мистецтво не підкоряється суспільним нормам, не повинно містити дидактичної спрямованості, воно функціонує саме по собі, є цілковито *autoteles*. З цієї позиції можливо висувати думку про зацикленість мистецтва на самому собі, його саморефлексивність, яка досягає свого піку у метамодерний час.

Термін «рефлексія» походить від лат. “*reflexio*” – «повертатися назад» – та стосується аспектів самосвідомості, самопізнання, а також передбачає співвідношення елементів мислення і навколишньої дійсності [7, с. 547]. Ще віддавна зустрічаємо відому максиму Дельфійського оракула “*gnōthi seauton*” («пізнай самого себе»), яка репрезентує й одночасно стимулює процеси самопізнання. Пізніше Аристотель запропонував ідею «мислення мислення», що проявляє себе через систему категорій, понять, умовиводів і зумовлює критику у випадку порушення законів логіки [7, с. 547]. Вповні поняття розкривається у Новий час і набуває розвитку потому. Так, Дж. Локк переносить термін у гносеологічний вимір, трактуючи рефлексію як джерело пізнання. Р. Декарт вбачає у ньому онтологічну сутність, наводячи у «Принципах філософії» (“*Principia philosophiae*”) фразу, що стала крилатою – “*cogito ergo sum*”.

Естетичну, або ж культурну, (само)рефлексію почасти пов'язують з метамовою, адже вивчення культури того чи іншого історичного періоду включає, окрім опису її структури з історичних позицій, переклад на мову цього опису її власного самоопису і, відповідно, створеного культурою опису того історичного періоду, продуктом котрого вона є.

Категорія (само)рефлексії все частіше використовується щодо осмислення мистецьких процесів, зокрема завдяки феноменологічному підходу (Е. Гуссерль, Р. Інгарден), який визначає джерелом мистецького твору неповторне, трансцендентне авторське Я, літературній герменевтиці (М. Гайдеггер, Г.-Г. Гадамер, П. Рікер), де розуміння тексту визначається як саморозуміння реципієнта, та рецептивній естетиці (Г.-Р. Яусс, В. Ізер), що пропагує діалог і співрозуміння через систему «автор – твір – читач» [2, с. 49–53]. Фактично метамодернізм змінює традиційний підхід до мистецтва та змушує замислитись про інші *метакатегорії*, вносячи до цього переліку літературу.

У найширшому розумінні література як вид словесного мистецтва охоплює писані чи друковані художні твори людства. Укладачі літературознавчого сповідника-довідника завбачливо вказують, що визначення літератури гетерогенні з огляду на те, що вона: а) має самодостатню естетичну цінність; б) інтерпретується залежно від мети, читацького досвіду чи сприйняття літературних критиків [4, с. 398]. Традиційно сприймаючись як засіб культурного самовира-

ження та людської рефлексії, література має безліч форм. Однак у контексті метамодерну це визначення виходить за межі традиційних жанрів і охоплює експериментальні твори, які кидають виклик усталеним нормам, традиційному підходу до літератури.

Зміна у взаєминах між літературою та дійсністю простежується з 1960-х років, коли критики починають вести мову про «загибель роману», адже цей жанр не здатний відобразити нові культурні трансформації. «Нові» романи привертати увагу до власної форми, розкривали перед читачами механізми створення літературного твору, фокусувалися не на відображенні дійсності, а на самих собі. Кілька років потому американський літературний критик Вільям Говард Гасс напише: «Старомодно стверджувати, що література – це лише мова; що оповідки, місця і персонажі сконструйовані зі слів, як стільці виготовлені зі шліфованих палиць, а іноді з тканини чи металу» [14]. Новий тип літератури характеризувався високим рівнем само-рефлексивності, що дало підстави вийти на якісно новий рівень – *металітературу*. Згідно з визначенням, запропонованим Патрісією Во, металітература – це вид художнього письма, що систематично і свідомо привертає увагу до самого себе, досліджуючи межі між реальністю та вигадкою [18, с. 2]. Міркуючи у заданому векторі, Наталя Астрахан додає, що література, існуючи всередині ширшого простору, насамперед мовного, піддає коливанням ключові поняття нашої культури і, що важливо, поняття реальності [1, с. 7].

Фактично металітература творить навколо себе власну *міфопоетику*, «ритуалізований», замкнений, навіть *нарцистичний* [13] тип дискурсу. Міфопоетика, на думку Олега Коляди, корелює з метамовою: вона розгортається як тайнопис, оперує на рівні *метаісторичного* регістру, рухається «генеалогічними сходами до першооснови» і безпосередньо пов'язана з мистецтвом творення [3, с. 198]. Це дає неабиякі підстави стверджувати, що металітература трактує літературу як своєрідний *культ*.

Слово «культ» має спільне походження зі словами «культура» і «культивувати». Воно походить від латинського іменника “cultus”, що означав обробіток, вирощування, навчання і поклоніння [9]. Багатозначне поняття з часом звелось до традиційного, відомого нині трактування – «поклоніння». Зазначений термін використовується для позначення інспірованого захоплення, відданості, своєрідної релігії, обрядів, ритуалів і практик возвеличення харизматичного лідера.

Засновником культу особистості (імператорського культу) вважається римський державний і військовий діяч Октавіан Август. “Augustus” з латини означає «величний», «божественний», «поважний». Присвоївши собі цей титул, римський імператор робив акцент на тому, що владою він був наділений від богів. Крім того, важливим для творення імператорського культу Октавіана Августа було поняття *генія*, уособлення харизматичного лідера нації.

Геній (*genius*) у добу античності був духом покровителя кожного чоловіка, його супутником від народження (*natnatale comes*) і до самої смерті (*naturae dees humanae mortalis*). За традицією генію приносили жертву, пропонували їжу та напої. Для римлян важливою була ідея так званого колективного генія (*genius populi Romani*) – духа, що охороняв усіх римлян. Символом генія була змія, яку часто зображували на реверсі римських монет. Пізніше грецька традиція доповнила сприйняття духа-генія, відділивши доброго генія (*genius albus*) від злого (*genius ater*) [12]. Певно, про такого духа-генія говорив свого часу давньогрецький філософ Сократ, іменуючи його даймоніоном (*δαίμωνιον*). Необхідно зауважити, що даймоніон не був демоном: Цицерон його визначав як «щось божественне» (*divinum aliquid*), що споріднює даймоніона з генієм. До того ж для Сократа цей дух («особливе чуття») відігравав лише позитивну роль [16].

З приходом християнства геніїв замінили святі. Поняття отримало нову конотацію і вийшло на *метарівень*. Геній перетворився на *обдарованість*, а дух-охоронець став божим даром. Проте незмінною залишилася традиція створення культу навколо харизмата – носія обдарованості.

У тандемі з розширеною (метамодерністською) концепцією сприйняття літератури поняття «культ» також виходить на інший рівень розуміння. Варто відзначити, що названий термін не

вміщує притаманних йому негативних конотацій. Він слугує метафоричним підґрунтям для інкапсуляції різних аспектів мистецького досвіду. І література, і культ функціонує як засіб передачі цінностей, конструювання ідентичності (зважаючи на зростаючу популярність постколоніальної чи інтернаціональної літератури) і культивування спільного досвіду.

Творцями літературних культур є автори. Вони виступають обдарованими геніями, конструюють різноманітні наративи, запрошуючи читачів до спільної роботи над текстом. Подібним чином і культу запроваджують творення колективного досвіду, сприяють плеканню почуття приналежності через спільні ритуали та вірування. Отже, робота з твором літератури, його інтерпретація, декодування, читацький процес перетворюється на реалізацію спільної роботи, культову діяльність. Результатом цієї діяльності вважаємо створення літературних канонів [15].

Канонізація тексту, як визначено у літературознавчій енциклопедії, означає визнання того чи іншого тексту взірцевим, вершинним, сакральним порівняно з іншими текстами. Варто відзначити, що у цьому ж визначенні знаходимо доповнення: літературний канон має стосунок до творчості окремих письменників, дослівно «літературних святих», творчість котрих визначається як еталонна [4, с. 460], наприклад, Вільяма Шекспіра [10], Едгара Алана По [11] та ін. Проте це однобокий підхід, що проголошує автора засновником літературного культу, його центральною постаттю.

З іншої точки зору, металітературний підхід до цього питання дає можливість поставити у центр культу ту чи іншу книгу, зміщуючи акцент з постаті автора-харизмата на текст і його ауру. Слово «аура» тут вживаємо не просто так. Це поняття використовував Вальтер Беньямін у есеї «Твір мистецтва в добу механічного відтворення» 1936 року. Як стверджує автор, будь-якому витвору мистецтва, навіть найдосконалішому, бракує унікального культурного контексту, присутності у часі та просторі, тобто «аури» [8]. Культові книги, канонізовані тексти наділені цією аурую. Вони з'явилися у конкретний час і у конкретному топосі. Їхня культова аура пов'язана з ідеєю автентичності, ексклюзивності, подекуди сакральності. Варто додати, що культової аури книгам почасти додають критики.

Висновки. Література метамодернізму з її коливаннями між щирістю та іронією, саморефлексивними тенденціями запрошує переосмислити параметри мистецького самовираження та подальшої рецепції. У мінливому світі мистецького самовираження трактування літератури як своєрідної культової системи спонукає переглянути особливості взаємодії з письмовим словом. Література у цьому стосунку виступає універсальним трансформаційним майданчиком, який запрошує учасників мистецького діалогу – авторів, читачів, критиків – заглибитися у сутнісну природу творчості, отримати спільний досвід. Окреслена проблема не вичерпується представленою розвідкою, а перспективи дослідження полягають у подальшому аналізі культовості літератури, зокрема з урахуванням проблеми співвідношення елітарної та масової культури у дискурсивних практиках постмодерну.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Астрахан Н. Металітература як спосіб оприявлення метареальності: на шляху до нової картини світу. Літературний процес: методологія, імена, тенденції. 2021. № 17. С. 6–15. URL: <https://doi.org/10.28925/2412-2475.2021.17.1>.
2. Білоус П.В. Вступ до літературознавства : навчальний посібник. Київ : ВЦ «Академія», 2011. 336 с.
3. Коляда О.В. Поняття «міфопоетика». Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. 2005. № 22. С. 198–199.
4. Літературознавчий словник-довідник / за ред. Р.Т. Гром'яка, Ю.І. Коваліва, В.І. Теремка. Київ : ВЦ «Академія», 2007. 752 с.
5. Маніфест метамодернізму. The Sincretic Times : вебсайт. URL: <https://thesyncretictimes.wordpress.com/2016/02/22/metamodernist-manifesto-ukrainian/> (дата звернення: 20.11.2023).

6. Тартт Д. Таємна історія : роман / пер. з англ. Б. Стасюка. Харків : Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2020. 560 с.
7. Філософський енциклопедичний словник / за наук. ред. Л.В. Озадовської, Н.П. Поліщук. Київ : Абрис. 2002, 742 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Shynkaruk_Volodymyr/Filosofskyi_entsyklopedychnyi_slovyk.pdf (дата звернення: 20.11.2023).
8. An A to Z of Theory / Walter Benjamin: Art, Aura and Authenticity. Ceasefire : website. URL: <https://ceasefiremagazine.co.uk/walter-benjamin-art-aura-authenticity/> (last accessed: 20.11.2023).
9. Cult. Merriam-Webster : website. URL: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/cult> (last accessed: 20.11.2023).
10. Davidhazi P. The Romantic Cult of Shakespeare: Literary Reception in Anthropological Perspective (Romanticism in Perspective: Texts, Cultures, Histories). London : Palgrave Macmillan, 1998. 254 p.
11. Eugene L. Didier. The Poe Cult Bookman. A Magazine of Literature and Life. 1902. P. 336–339. URL: <https://www.eapoe.org/papers/misc1900/19021200.htm> (last accessed: 20.11.2023).
12. Genius. Imperium Romanum : website. URL: <https://imperiumromanum.pl/en/roman-religion/gods-of-ancient-rome/list-of-roman-gods/genius/> (last accessed: 20.11.2023).
13. Hutcheon L. Narcissistic Narrative: The Metafictional Paradox. Waterloo, Ontario, Canada : Wilfrid Laurier University Press, 2013. 176 p.
14. Klinkowitz J. Metafiction. Oxford Research Encyclopedia of Literature : website. URL: <https://oxfordre.com/literature/view/10.1093/acrefore/9780190201098.001.0001/acrefore-9780190201098-e-546> (last accessed: 20.11.2023).
15. Maurer Sara L. Religion and Literature. 2009. Vol. 41, no. 1. P. 181–83. JSTOR. URL: <http://www.jstor.org/stable/25676870> (last accessed: 20.11.2023).
16. Socrates and the Daimonion. Plato's Myths : website. URL: <https://www.john-uebersax.com/plato/myths/socrates.htm> (last accessed: 20.11.2023).
17. Vermeulen T., Van den Akker R. Notes on metamodernism. Journal of Aesthetics and Culture. 2010. Vol. 2. № 1. DOI:10.3402/jac.v2i0.5677.
18. Waugh P. Metafiction: The Theory and Practice of Self-Conscious Fiction. London : Routledge, 1984. 187 p.